

Тюремний шпиталь! Кожде з тих двох слів містить у собі пекло, а злучені разом, вони — куточок раю, тиха пристань, до якої тужать сотки душ, натовлених та зболілих. Тут вони знаходять пільгу в своїх болях або бодай хвильову переміну своєї сірої, нестерпної вже через саму монотонність неволі.

Шпиталь у львівським карнім закладі — се невеличке крило просторого будинку, відділене тісним і темним коридором від головного комплексу тюремних келій. Шпитальні келії трохи більші від звичайних арештантських, кожда з двома вікнами. їх усіх чотири: для тифусових, шкірних, хірургічних та очних слабостей. Інших хороб — жартують арештанти — в закладі по припису не сміє бути; коли ж трафиться, що хтось захорує на якусь іншу слабість, то його містять у одній із сих чотирьох келій відповідно до того, до якої з сих чотирьох груп ближча його хороба.

Тюремний шпиталь — се лише тінь, карикатура звичайного шпиталю. Се та ж тюрма з дверима, замиканими день і ніч, з закратованими тісними вікнами, з голими стінами і неминучою "Катериною" в куті. Шпиталем вона називається лише тому, що щодня рано сюди заходить лікар та оглядає хорих, а у випадку якоїсь наглої, тяжкої хороби за дві-три години лікар може прибути й другий раз того самого дня. Надто пожива для всіх хорих дається окрема, т[ак] з[вана] шпиталька: хліб житній з пшеничним, рано молоко, тричі на тиждень, а для тяжче хорих і щодень, росіл та м'ясо, деколи вино. Отся шпиталька, та супокій у шпитальних келіях, та лагідніше поводження шпитальних дозорців з хорими й є головною приманою, що заставляє многих в'язнів тужити за шпиталем і уявляти собі побут у ньому як відпочинок та радісну переміну в своїм нужденнім житті.

Скільки ті понурі стіни чули розпучливих проклять, тихих зітхань, окриків болю та шептів гіркого жалю за безповоротним минулим! Скільки тут промайнуло образів важкого конання, скільки покапало сліз даремного каяття! А довгими ночами, при блиску самотності, на чорнім гаку серед стелі завішеної лампи, скільки тут прогомніло важких оповідань, що відслонювали не раз найглибші тайники людської душі, жасні безодні дикої пристрасті, пориви розуму й божевілля, вияви глибокого, ніжнього чуття або вибрики дикості та жорстокості, що, мов звір у темній лісі, ховається в серці не одного чоловіка.

В моїй пам'яті засіла одна така сценка, один епізод, про який оповідав мені один із тих, що були суджені в перших львівських соціалістичних процесах в пору, коли тут засуджували за саме визнання соціалістичної віри, коли один із старших радників львівського суду з властивим йому цинічним гумором говорив:

— Що таке соціалізм, я, бігме, не знаю, те лише знаю, що се щось гідне кари.

Подія, про яку говориться далі, сталася при кінці 70-х років минулого віку. Того, хто мені оповідав її, не називаю,— байдуже про його назву. Його оповідання списую з пам'яті — може, не так колоритно, як він оповідав сам, та у всьому головному вірно.

II

Мене завезли сюди зі слідчого арешту в непритомній стані. Я занедужав на тиф, кілька днів раз по раз зголошувався до лікаря, але лікар не задавав собі праці навіть поспостерігати в мене пульс, лише відправляв мене одним словом:

— Здоров! Нічого йому не хибує! Я йшов назад до келії, і лежав, і мучився гарячкою, поки не дійшов до того, що вже не міг рушитися. Тоді

мене, пізно вночі, взяли в халабуду і перевезли до тюремного шпиталю в Бригідках.

Як довго я там лежав у непритомнім стані, не знаю. Мов крізь сито, пригадую собі, що мені страшенно докучало якесь скрипіння, немовби попри моє ліжко ненастанно їздив дерев'яний, ніколи не мазаний бойківський віз або немовби хто з великою силою тупим сверлом-лопатнем вертів діру в сухій ялиці. Коли я трохи прийшов до себе, я пізнав, що се був дихавичний хрипіт і сухий кашель мо-його сусіда, якогось хорого, що лежав на ліжку, сусіднім зо мною, відділенім від мойого лише вузьким проходом.

Найперший ясний спомин: я лежу горілиць, випростуваний, безвладний. У висках іще стукає, аж голова болить. Крізь зажмурені очі чую ледве помітне світло одинокої лампи, що висить на стелі насеред казні. Недалеко мене хрипить, ледве дишучи, мій сусід. А втім, із кута, десь, як мені здається, з далекої далечини, чути грубий, різкий голос:

— Діду Гарасиме!

— А що? — озивається мій сусід і на довгу хвилю заходиться страшним кашлем, що хрипить, грає, свище та клекаче в його грудях.

— Але то в вас уже не скрипка в грудях, а цілі органи.

— Христос грає! — каже дід.

— А що ваш сусід? Ще не прийшов до себе?

— Спить.

— Ну, мало-мало бракувало йому.

— Молоде, перемогло. А тобі як?

— Е, що мені. Дідько не візьме.

— Дурний ти! Чи то годиться самому себе калічити?

— Ви дурні, діду! Що вам, старому! Не нині, то завтра. А мені тридцять і два роки. Жити би хотілося. А коли погадаю, що я засуджений на вічність... розумієте, діду, на вічність і ще й на чотири роки... Га, то, по-вашому, нічого? Ну, вічність, то ще б наплювати. Але ті чотири роки, що місяць у казні та в кайданах, а місяць у казенці та на цегляних ребрах спати,— тут, діду, чоловік вовком завиє. Хоч би який, а подумає собі: раз мати родила, ліпше раз умерти, ніж отак каратися.

— А я ще раз кажу: дурний ти! Терпи, коли заслужив! Давніше не таке терпіли!

Дід знов закашлявся. По хвилі, відхлипавшись, додав:

— Ади, мене дванадцять літ у слідстві мучили. Очей збавили і ще на двадцять літ засудили. Не треба й твоєї вічності, бо я їх певно не дожию. А накладати на себе руку — борони мене боже. Що завинив, то буду терпіти. І ти так.

— Та я не відпираюся терпіти,— мовив якось м'якше далекий голос.
— Тільки ті чотири роки і ті цегляні ребра... І знаєте, щоночі на тих цеглах таке сниться... таке сниться... Ой діду! А вам чи снилися коли ваші жиди, що ви їх вирізали?

— Старі ні, лиш малі жиденята та одна жидівка. Така розкішна була... І все мені сниться вся в білім, коса розпущена аж до пояса... і все ніби йде до церкви хреститися... і всміхається, і моргає на мене. За інших мене карають люди, а за неї ще бог каратиме...

III

Друге ясне враження. Холодна, суха рука шолопає у мене по лиці, потім по шиї й по грудях. Чую її повзання в полусні, мов повзання якоїсь обридливої животини, рапавки або гусільниці. Моє тіло стрепенулося, і я відкриваю очі. І бачу: надо мною похилене старече лице — жовте, поморщене, як сушене яблуко, до половини обросле довгою білою, як молоко, бородою. Та проте нема в тім лиці нічого того, що чинить старечі лица гарними та симпатичними. Широкий рот і грубі, посинілі губи страшні, та ще страшніші очі — зовсім білі, мертві.

Я ще раз стрепенувся при виді сього лиця, освіченого наполовину жовтавим промінням лампи.

— Живий! — буркнув дід, поклавши долоню на моїй груді в околиці серця.

Я хочу крикнути, але не можу: з моїх уст іде лише якесь ледве чутне стогнання.

— Спите, паничу? — питає дід.

Я дивлюся на нього, не змигаючи. Далі з великим зусиллям ледве чутно промовляю:

— Ні.

— Ну, богу дякувати, що ви живі! Я вже думав, що по вас буде.

І він, увесь тремтячи, знов лягає на своє ліжко і заходиться кашлем.

— Довго я спав? — питаю я.

— Спали! Місяць уже... Між життям і смертю. Вчора доктор уже рукою махнув... Як вам тепер?

— Або я знаю. Здається, нічого не чую.

— Лежіть тихо, не рушайтеся. Дасть бог, подужаєте.

Він знов кашляє, та в перестанках щось бубонить. Чи молитву, чи до мене щось говорить, не можу розуміти. Сон мене ломить, і я засипаю.

Від тої ночі я почав приходити до себе. Щоправда, помалу. Голова боліла ще, тіло було зовсім ослаблене, мене мучили сонні привиди, а особливо слухові галюцинації. Ві сні дідове кашляння видавалось мені то сотні раз повторюваними вистрілами з карабіна тут же над моїми вухами, то журчанням та хрупостінням жорен, уставлених коло моєї голови, то скрипом дуплавої верби серед осіннього вітру. Так само й інші згуки, що десь-колись чути було в нашій келії, приймали для мого хорого слуху страшну, в сто разів прибільшену силу і мучили мене. Та звільна все те улягалось, і я почав видимо набирати сили. Тільки лице діда Гарасима лишилося для мене страшним і відразливим; не додавали йому принади ані глибокі зморшки, якими було пооране його чоло, ані дрібно сфалдована темно-жовта шкіра довкола сліпих очей, ані великі фалди терпіння, що з-під очей крутою річкою бігли до кінців його уст і губилися в пралісі його білої бороди. До його лица з тими страшними сліпими очима і з тим страшним, немов гнилим, ротом, ротом казкового людожерця, я не міг ніяк привикнути. Борше вже привик до його голосу, старечого, розбитого голосу, який іноді, коли його дихавичний кашель давав йому на пару годин трохи спокою, вмів оповідати багато дечого цікавого.

Дід Гарасим ждав смерті. Він терпів на дихавицю, на безсонницю, на старече вичерпання сил; його вже не лічили і не оглядали лікарі, раз рішивши, що "з нього нічого не буде". Кождий сильніший напад кашлю міг закінчитися розривом його звапнілої аорти; кождий хвилевий сон міг

бути його остатнім моментом. А проте він жив, мов упертий реп'ях, держався того нужденного життя. Іноді, лежачи тихо, без руху, я цілими годинами глядів на нього, і мені здавалося, що кілька разів я зловив діда Гарасима на якійсь дивній тривозі. Він цікаво вслухувався десь у щось, неспокійно рушався на своїй постелі, буркотав щось і крадькома наставляв вухо в мій бік, немов шпіонив мене, немов ждав чогось. Чим більше я приходив до здоров'я, тим частіше я завважував тривожний, неспокійний вираз на дідовім лиці.

— Що вам, діду Гарасиме? — запитав я його раз. — Ви ніби ждете чогось або боїтеся чогось?

— Смерті, паничу. І жду, и боюся.

— Ну, смерті всі ми ждемо, та й боятися її нема що,— мовив я.

— Я не того... Що там буде, ніби? То вже божя воля!— бубонів дід.

— Ну, а що ж вам таке? Видно по вас, що вас щось ніби гризе.

— Видно по мні? — простогнав дід, кашляючи. — Може й гризе, та що робити?

— Може би, ліпше сказати кому? Чей, би полегшало,— мовив я.

— Ет! — відповів дід і замовк. Я не допитував його більше.

IV

Одного дня недовершений самовбійця, що був засуджений на вічність і ще й на чотири роки, опустив нашу келію: його рани загоїлись настільки, що його помістили знов у його звичайній казні. Ми лишилися в

келії лиш оба з дідом Гарасимом, якого стан тим часом значно погіршився.

— А що, лиш ми два тут? — важко дишучи, покvapно, ледве чутно зі зворушення промовив дід.

— Лиш ми два.

— Господи, тобі слава. Насилу діждався! Господи...— муркотів дід, зітхаючи, то кашляючи.

— Хіба що? Хіба той вічняк заваджав вам?

— А що мені?..

Дід, не договоряючи, махнув рукою, а відкашлявшись, додав:

— Не хотілося при ньому... Поганий він... Звір.

— Се ви через те, що він себе хотів зарізати?

— Зарізати? — проскрипів якось сердито дід. — Се його не мине! Се нечистий простягає до нього свої лаби. Він його не випустить.

— А за що його засудили?

— То-то, бачите! П'ять душ зарізав. Та й не в тім річ. Не один тут такий, а ще має бога в серці. Гріх по людях ходить. Згрішить чоловік та й покутує. Але бувають гріхи... Хоч би отсей... Пана й паню, панича й служницю... А служниця його коханка була, впустила його вночі, не знаючи, чого він хоче. Гадала, що до неї. А там іще панна була: як побачила, почала проситися: "Все, що хочеш, зроблю для тебе, піду з тобою, слугою тобі буду, лиш даруй життя!" А він при трупах батька й

матері з нею... знаєте... а потім устав та й угородив їй ніж у саме серце. Ну, має такий чоловік бога в серці? І то, вважайте, ще хлопцем бувши, дев'ятнадцять літ! Тому його й не повісили, а засудили на вічність.

Дід лежав майже без духу, вишептавши поквапом, уривано отее оповідання. Кашель носив його грудьми. Його лице посиніло, корчилося з болю. Я гадав, що сим разом уже буде по ньому, але ні, віддихався.

— А що ж то ще за чотири роки, що йому додали до вічності?

Дід махнув рукою.

— Дурниця. Се вже тут заробив. Дозорцю заколов.

На коридорі чути було стук кроків, гомін, якісь далекі крики та брязкання ключів.

— Знов когось сюди ведуть! — з переляком мовив дід, надслухуючи.

Кроки й голоси прогомоніли. До нашої казні не дали нікого. Дід важко дихав.

— Слухайте, пане,— мовив він, з трудом підводячись до половини на ліжку і обертаючи до мене своє страшне лице. — Я би хотів... я би хотів сказати вам щось...

Але тут його захопив кашель. Він ослаб, упав горілиць на ліжку. Пароксизм був сильний. Видно було, що дід усім зусиллям своєї волі боровся з хворобою, судорожно жмучи в жменях простирadlo, яким був накритий.

— Успокойтеся, діду,— мовив я.— Ви тепер дуже ослаблені. Не говоріть. Пробуйте переспатися, може, вам полегшає, то тоді скажете.

— Боюсь... синку... боюсь, що не дочекаю завтрашнього дня... а хотів би... ще перед смертю... конче...

Але його зусилля були даремні. Його почало душити, і він простягся на ліжку без руху. Лише харчання свідчило, що життя ще не втекло зі старого тіла. Я довго прислухувався тому харчанню. По якімось часі воно полегшало, віддих зробився повільніший. Дід, очевидно, спав.

V

Була північ. Мене збудив знов холодний дотик дідової руки, простягненої з сусіднього ліжка.

— Спите, пане?

— Ні, не сплю.

— Слухайте. Я хотів вам... хотів вас...

Він зап'явся, немов не знаючи, з якого боку підійти до речі.

— Я знаю, пане... ви за правду тут... ви против людської кривди повстаєте... за то вас мучать... Поки ви тут лежали в непам'яті, то доктор із ключником не раз говорили... А я то слухав, та й у мене у серці... знаєте, так, як весною лід тає... легко так, весело... І я пригадав собі... давно-давно... знаєте, я вже тридцять літ кримінали витираю... Дванадцять літ у самім слідстві... по Росії тягали, дідько знає куди. Вже далі забув, як там виглядає на вільнім світі... А як зачали говорити за вас... як то ви хочете людям полегкість зробити... кривду зменшити., то в мене раптом...

Він урвав, закашлявся. Він говорив се все безладно, уривано, раз голосніше, то знов тихіше, немов борючися з невидимою якоюсь силою за кожду жмільку повітря, за кожний хоч трохи свободніший віддих. Для

мене сей оборот в думках старого розбійника був зовсім несподіваний, я слухав мовчки. По добрих десятиох минутах дід Гарасим зачав знов.

— Слухаєте, пане?

— Слухаю.

— Не думайте, що в мене душа з каменя... я також... Ну, кождий по-свойому... А тота жидівочка — раз у раз мені привиджається, так-таки виразно: хреста просить. Я вже пару разів з попом говорив... признався, що в мене є гроші закопані. Каже: дай на церкву. Та мене щось мов за руку тримало. Не надія на те, що вийду на волю і сам покорируюся... Я давно стратив ту надію, ще коли осліп. Аж тепер бачу, що то був якийсь добрий дух. Що церкві з тих грошей? А ви обернете їх на добро для бідних... Бо то не церковні гроші, а з бідних людей зідрані... лихварські... то нехай ідуть на підмогу... як ви запорядите...

Знов настала перерва. Знов дід, віддихавшись, почав мацати мене рукою, чи я не сплю.

— Говоріть-говоріть! — озвався я.

— Ви щось кажете? — запитав він.

Я сказав голосніше.

— Здається, недочуваю. Сам своїх слів не чую. Вуха заступає... Се, мабуть, смерть моя вже надходить. Слухайте ж. У мене гроші великі — сорок тисяч самими дукатами... залізна скринька... безпечно... закопані... Я знаю, ви швидко вийдете на свободу... то зараз, не гаючись., не кажіть нікому нічого... зовсім, зовсім у ваші руки... я вже знаю, що ви не пустите марно... і моїй душі буде легше, ніж коли б десять церковів...

Страшений пароксизм кашлю перервав його мову.

— Де ж вони сховані? — осмілюся я запитати його. Та він, мабуть, не чув цього питання, бо знов його холодна рука доторкнулася мого чола.

— Слухаєте?.. Зараз за селом... лісок, соснина... кожде вам покаже... через лісок річка тече... над річкою великий камінь... один-одніський... Відтам річка скручує на північ... А ви від каменя ступайте сто кроків на схід, надіблете старий дубовий пень насеред поляни... вважайте, дубовий! І під тим пнем...

— Але де се? В котрім селі, в яким повіті?

— Що ви кажете? Не чую! Кажіть голосніше! — мовив він. У його грудях хрипіло страшенно. Його рука судорожно вхопила мою руку і почала тягти її до себе. Я звівся з ліжка й наблизився до нього, похилив лице над його головою і крикнув йому над самим вухом:

— У яким селі?

— Селі? Селі? — повторив він, ледве дишучи. — Слух...

І обома руками він прихилив мою голову до свого лица. Його великі, тепер зовсім білі, безкровні уста ще порушувалися, немов говорили щось, але голосу не чути було ніякого, ані найменшого шепту. Раптом глибоке зітхання видерлося з його груді, руки скорчилися і пустили мою голову, тіло випружилася, уста відразу посиніли й заціпилися.

Дід Гарасим сконав, не сказавши ані слова більше. Лихварські дукати десь і досі спочивають у своїй безпечній схованці. Мені, мабуть, не було суджено повернути їх на діло, яке заповняло душу та мрії старого розбійника в остатніх днях його важкого конання. Та проте вони таки зробили своє, дали йому пільгу в його безпросвітнім горі.

Львів, у вересні 1902